

Martin Schwarz Lausten

FOLKEKIRKEN OG JØDERNE

Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark
fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede

TALMUDFJENDER.

ET GENMÆLE

MOD

DE SENESTE ANGREB PAA JØDERNE OG JØDEDOMMEN.

AF

A. A. WOLFF.

„Værer uden Forargelse baade for Jøder
og for Græker, og for Guds Menighed; lige-
som jeg og i alt stræber at tækkes alle, i
det jeg ikke søger det, som er mig selv,
men det, som er mange nyttigt, at de kunne
frelses.“ 1. Kor. 10, 32—33.

KJØBENHAVN.

C. A. REITZELS FORLAG.

1878.

EKSISTENSEN

En e-bog fra

eksistensen

Se flere titler på www.Eksistensen.dk

Denne e-bog indeholder et digitalt vandmærk. Der er ved dit køb indlejret et digitalmærke, som kan vise tilbage til dig som køber. Du skal derfor passe på, at andre personer ikke får adgang til en kopi af din fil, da du vil stå som ansvarlig.

KIRKEHISTORISKE STUDIER

III. Række nr. 12

*Udgivet af Afdeling for Kirkehistorie
Det teologiske Fakultet, Københavns Universitet*

Folkekirken og jøderne

Denne bog indgår som et led i undersøgelserne af forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra middelalderen til det 20. årh. De omfatter følgende bind, som alle er skrevet af Martin Schwarz Lausten. Undersøgelserne er afsluttet med det sjette bind.

- 1 *Kirke og synagoge. Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoksi (ca. 1100-ca. 1700)*, (Kirkehistoriske studier, udg. af Institut for Kirkehistorie, Københavns universitet, III. Række, nr. 1) Akademisk forlag, København 1992, 2. oplag 2002. 536 s.
- 2 *De fromme og jøderne. Holdninger til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700-1760)*, (Kirkehistoriske studier, udg. af Institut for Kirkehistorie, Københavns universitet, III. Række nr. 7), Akademisk forlag, København 2000. 667 s.
- 3 *Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske Oplysningstid (1760-1814)*, (Kirkehistoriske studier, udg. af Institut for Kirkehistorie, Københavns universitet, III. Række nr. 8), Akademisk forlag, København 2002. 670 s.
- 4 *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*, (Kirkehistoriske studier, udg. af Afdeling for Kirkehistorie, Det teologiske Fakultet, Københavns universitet, III. Række, nr. 10), Forlaget Anis, København 2005. 599 s.
- 5 *Folkekirken og jøderne. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede*, (Kirkehistoriske studier, udg. af Afdeling for Kirkehistorie, Det teologiske Fakultet, Københavns universitet, III. Række, nr. 12), Forlaget Anis, København 2007. 424 s.
- 6 *Jodesympati og jødehad i Folkekirken. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra begyndelsen af det 20. århundrede til 1948* (Kirkehistoriske studier, udg. af Afdeling for Kirkehistorie, Det teologiske Fakultet, Københavns universitet, III. Række, nr. 13), Forlaget Anis, København 2007. 502 s.

Martin Schwarz Lausten

Folkekirken og jøderne

Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark
fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede

Eksistensen

København 2017

Folkekirken og jøderne
Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark
fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede
Martin Schwarz Lausten

© Forfatteren og Eksistensen 2007
2. udgave 2017

Bogen er sat med Sabon på Religionspædagogisk Center

ISBN 978 87 410 0345 0

Omslag: RPC
Foto: Abraham Wolffs bog *Talmudfjender. Et genmæle*, 1878

Udgivet med støtte fra
Jens Nørregaard & Hal Kochs Mindefond
Lillian og Dan Finks Fond
Pastor Niels Møgelvangs Litteraturfond
Hielmstiernes-Rosencroneske Stiftelse
Direktør Esben og hustru Tanja Neergaard Dinesens fond

Alle rettigheder forbeholdes. Mekanisk, fotografisk, print eller anden gengivelse af denne e-bog eller dele heraf er kun tilladt i overensstemmelse med overenskomst mellem Undervisningsministeriet og Copy-Dan eller med forlagets skriftlige samtykke. Enhver gengivelse er ikke tilladt ifølge gældende dansk lov om ophavsret.

Undtaget herfra er korte uddrag til anmeldelser.

Eksistensen
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
Tlf. 3324 9250
eksistensen@eksistensen.dk
www.Eksistensen.dk

Forord

Formålet med denne bog er at indkredse hvordan forholdet har været mellem kristne og jøder i Danmark i tiden fra Grundlovens vedtagelse i 1849 med den fulde religionsfrihed og folkekirkens oprettelse indtil begyndelsen af 1900-tallet. Efter et indblik i relevante forhold i den jødiske menighed følger en gennemgang af opgøret mellem ledende gejstlige i folkekirken og overrabbiner Abraham Wolff. Videre skildres holdninger i de kirkelige retninger til jødedom og jøder og indstillinger i kirken, ved det teologiske fakultet og hos politikere til særlige sager vedr. det jødiske samfund i det øvrige samfund. Endelig behandles den nye kristne mission blandt jøder og omvendelserne i begge retninger.

En stor del af kildematerialet stammer fra Danske Kancellis arkiv og fra Mosaisk Troessamfunds arkiv i Rigsarkivet og fra datidens trykte skrifter. Jeg takker personalet ved arkiverne og i Det Kgl. Bibliotek for altid hurtigt og effektivt arbejde. Også tak til de kolleger og andre, som jeg har drøftet spørgsmål med og fået oplysninger fra. Endelig retter jeg en ærbødig tak til bestyrelserne for de i kolofonen nævnte fonde, som har ydet den nødvendige økonomiske støtte til dette arbejdes offentliggørelse.

København den 1. september 2007
Martin Schwarz Lausten

Forord	5
I. Indledning	11
II. Træk af religiøse og sociale forhold i det jødiske samfund	13
1. Det jødiske samfund i det omgivende samfund	13
2. Kateketembedet	17
3. Den jødisk-teologiske uddannelse	20
4. Andenrabbinerembedet	32
5. OVERRABBINEREMBEDET	36
6. De ortodokse. De Nyere	37
7. Religionsskolen af 1853	48
III. OVERRABBINER ABRAHAM A. WOLFFS OPGØR MED TALMUDFJENDER, SOGNEPRÆSTERNE N.G. BLÆDEL, JOHS. KOK, J.C. HEUCH OG BISKOP H.L. MARTENSEN, 1876-1878	53
1. N.G. Blædel: <i>Udvidet Confirmationsundervisning</i> , 1876	53
2. Johs. Kok: <i>Det hellige Land</i> , 1878	65
3. Johs. Chr. Heuch: <i>Dr. Brandes' Polemik mod Kristendommen</i> , 1877	74
4. H.L. Martensen: <i>Den christelige Ethik</i> , 1871-1878	77
5. OVERRABBINER ABRAHAM WOLFF: <i>Talmudfjender</i> , 1878	83
6. Folkekirkepræsters reaktion	108
IV. Holdninger i folkekirkenes kirkelige retninger til jødedom og jøder til 1940	118
1. Den grundtvigianske fløj	118
N.F.S. Grundtvig 118. Fredrik Nielsen 119. Thomas Skat Rørdam 120. Otto Møller 125. Præsterne C.M. Kragballe, K.E. Møhl og E. Maus kontakt med overrabbiner Abraham Wolff 127. H.E. Meyling 134. Christian Ludwigs 140 Dansk Kirketidende 144	
2. Den indremissionske fløj	144
Vilhelm Beck 145. C. Asschenfeldt-Hansen 147. Carl Julius Moe 158. Henry Ussing 162. Carl Axel Skovgaard-Petersen 169. Indre Missions Tidende 187	
3. Kirkeligt Centrumfløjen	194
C.H. Scharling 199. Alfred Sveistrup Poulsen 205	

- V. Holdninger i folkekirken og ved Det teologiske Fakultet til religiøse og sociale problemer omkring det jødiske samfund** **211**
1. Edsspørgsmålet 211
 OVERRABBINER ABRAHAM WOLFFS ÆNDRINGSFORSLAG 211.
 Holdningerne i det teologiske fakultet og hos Sjællands biskop 215. Chr. H. Kalkars betænkning 224. Rigsdagens behandling af lovforslag om jøders edsafleggelse 228.
 Debatten mellem overrabbiner Abraham Wolff, professor J.A. Bornemann og professor J.N. Madvig 238. Edvard Brandes' edsafleggelse 246
 2. Det teologiske fakultet og overrabbiner Abraham Wolffs *Lærebog*, 1862 250
 3. Kristne-jødiske ægteskaber og børns religiøse opdragelse, 1850-1851 257
 Biskop Mynsters betænkninger og lovgivningen 257.
 Holdningen i Københavns geistlige Convent til 13/4 1851-loven 281. Usikkerhed hos folkekirkens gejstlige om vielse af kristne-jødiske ægtepar 284. Tvivlstilfælde om børns religiøse opdragelse i kristne-jødiske ægteskaber 290
 4. Biskop fraråder jødisk mands deltagelse i kommunalbestyrelsesmøde, 1863 303
 5. Tvivl om kristen dåb pgr jødisk gudmoders deltagelse, 1865-1866 304
 6. Biskop afviser jødisk kvinde som lærerinde i religion, 1868 315
 7. Folkekirken og jødiske begravelser 316
 8. Antijødisk kirkebøn. 316
- VI. Kristen mission blandt jøder** **318**
1. Den danske Israelsmission 318
 Motiver og missionssyn 318. Missionsmetoder 329.
 Arbejdet i København 339. Hvordan var Israelsmissionens økonomi? 340. De jødekristne 344. De kirkelige retningers syn på Israelsmissionen 347. Jødiske reaktioner 350
 2. Dansk Jødemission i Jerusalem 353

VII. Kristne og jødiske konversioner	359
1. Jøders overgang til kristendom	359
2. Jødisk ønske om anmeldelsespligt af jødiske proselytter, 1918	362
3. Kristne teologers overvejelser om dåb af jøder	365
4. Kristnes overgang til jødedom	368
5. Københavnske præsters ønske om anmeldelsespligt af proselytter, 1852	370
6. Biskop A.S. Poulsens, grosserer Carl H. Melchiors og overrabbiner Max Schornsteins meningsudveksling om proselytter, 1913	371
7. Overgang fra jødedom til kristendom og tilbage til jødedom, 1851	373
8. Både dåb og omskærelse af jødiske drenge, 1850. 1854	375
9. Overrabbinerne Abraham Wolffs og David Simonsens afvisninger af kristnes optagelse i jødedommen, 1861. 1876. 1896	381
10. Afvisning af jødisk barns dåb på grund af moderens protest, 1867	387
11. Fastholdelse af dåb af jødisk barn trods moderens protest, 1867-1868	391
12. Optagelse i Mosaisk Troessamfund af romersk-katolsk døbt barn trods protest fra romersk-katolsk side, 1881-1882	396
13. Overgang fra kristendom til jødedom og tilbage til kristendom, 1889	398
14. Prædikener ved jøders dåb	399
XI. Sammenfatninger	403
1. Sammenfatning	403
2. Zusammenfassung in deutscher Sprache	405
XII. Kilder, litteratur, forkortelser og registre	410
1. Utrykte kilder	410
2. Trykte kilder og litteratur	411
3. Forkortelser	416
Personregister	418

I. Indledning

Med Grundloven af 1849 blev Det mosaiske Troessamfund et selvstændigt anerkendt trossamfund med de rettigheder og pligter, som fulgte heraf. De gejstlige blev anerkendt og opnåede derved tilsvarende embedsmæssige beføjelser som folkekirkens gejstlige til at forrette religiøse handlinger med borgerlig gyldighed; trossamfundets medlemmer skulle kun svare personlige afgifter til deres eget samfund; til gengæld skulle overrabbineren anerkendes af kongen og de øvrige præster stadfæstes efter indstilling fra Repræsentanterne og Kultusministeriet. Endvidere gjaldt særlige bestemmelser for synagogers opførelse, menighedens styre, vielser, begravelser, registrering i ministerialprotokoller o.a.¹ Med Grundloven blev som bekendt også den fulde religionsfrihed indført. Jøder kunne nu uden videre udmelde sig af Det mosaiske Troessamfund. Således delte dette nu kår med andre anerkendte trossamfund i Danmark. Dette var ganske vist endnu et vigtigt skridt på vejen til et af integrationens hovedmål, at jøder blev betragtet som almindelige danske borgere blot med en anden religion. På denne baggrund kunne man måske nu tro, at den jødiske menighed og forholdet mellem kristne og jøder ville udvikle sig i ren harmoni. Dette blev ikke uden videre tilfældet. Den nye udvikling kunne betyde en risiko for trossamfundet internt, og man greb til forskellige midler for at opbygge og styrke menighedslivet indadtil. Desuden skulle det også hurtigt vise sig, at mange af de gamle holdninger blandt de kristne levede videre i det mindste i resten af 1800-tallet. Integrationsbestrebelsene fortsatte imidlertid, også trods de heftige antisemitiske bølger i det 20. århundrede, som også dukkede op her og der indenfor folkekirkens rækker.

I lighed med de fire forudgående bind skal interessen også i dette bind især samle sig om forholdet mellem kristne og jøder i det nævnte tidsrum, dvs. at det skal indkredses, hvordan kirkens ledere, biskopperne og særligt fremtrædende præster og det teologiske fakultets professorer, så på jødedom og jøder, og hvorledes man reagerede fra jødisk side. Som følge af det store kildemateriale er det også muligt at udvide undersøgelserne til visse lægfolks holdninger. Temaet belyses både ved at se på de særlige sager, hvor kristne og jøder invol-

1) H. Matzen og Johs. Timm (udg.): *Haandbog i den danske Kirkeret* 1891, 901-910. 923-936.

veredes i sager om de to religioner og ved at se på prædikener, artikler, bøger, udtalelser fra biskopper, præster og det teologiske fakultets medlemmer.

Et ganske særligt emne udgør de antijødiske, antisemitiske, holdninger, som nogle førende gejstlige fra folkekirken begyndte at udtrykke offentligt i slutningen af 1800-tallet, og som fik et grundigt modsvar fra overrabbiner Abraham Wolff i dennes værk *Talmudfjender*. Desuden er der også i denne periode ganske specielle sager bl.a. omkring edsspørgsmålet og ægteskabsforhold vedrørende det jødiske samfund, som belyser de verdslige og kirkelige øvrigheders holdninger. Desuden vågner i visse kredse i slutningen af 1800-tallet den gamle interesse for at drive mission blandt jøderne. I det pågældende kapitel skal *Den danske Israelsmissions* motiver og missionssyn nærmere undersøges såvel som selskabets arbejdsmetoder og økonomi. Der vil også blive redegjort for de kirkelige retningers syn på disse missionsbestræbelser samt for jødiske reaktioner. Endelig vil de konversioner fra jødedom til kristendom og den modsatte vej, som fandt sted såvel som nogle af de mange problemer, som opstod i forbindelse med disse konversioner, blive omtalt.

II. Træk af religiøse og sociale forhold i det jødiske samfund

1. Det jødiske samfund i det omgivende samfund

Som tilfældet har været i de tidligere bind, er det ikke hensigten i denne bog at give en omfattende beskrivelse af de danske jøders historie. Synsvinklen er kirkehistorisk på den måde, at det også her er forholdet mellem jøder og kristne i Danmark, som bliver fremstillet. Det drejer sig om forholdet mellem de kristne, især folkekirkenes ledere, professorerne ved det teologiske fakultet og det jødiske samfund, menigheden, dens ledere, lærere og andre. Men jo mere det jødiske samfund glider ind i det omgivende samfund, desto hyppigere forekommer spørgsmål, som i sig selv kan rumme konfliktstof. Det kan fx dreje sig om blandede ægteskaber, om opdragelsen af børn i disse, om begravelser, om undervisning i religionsskolen. Også den konflikt, som opstod indenfor det jødiske samfund mellem en ultraortodoks gruppe og resten af den mosaiske menighed og endte med, at nogle ortodokse skilte sig ud, kunne få betydning for det jødiske samfunds forhold til det kristne, idet de ortodokse havde deres egen opfattelse af blandede ægteskaber og disses børneopdragelse, af schächting og af den årlige bededag, som man holdt i synagogen, når folkekirken holdt sin bededag. Foruden disse emner var det selvsagt også af stor betydning for forholdet mellem folkekirken og Det mosaiske Troessamfund, hvilke mænd, man valgte til embederne som overrabbiner og andenrabbiner.

Folketællingen i 1834 viste, at den jødiske befolkning i København omfattede 2465 personer og 1607 i provinsen, i alt 4072 personer. Grundloven fra juni 1849 stillede naturligvis jøder lige med alle andre borgere i landet, og en lov af 5/4 1850 ophævede indskrænkninger vedr. fremmede jøders ophold i landet. I 1885 bestod Københavns jødiske befolkning af 3542 personer, og hele landets jødiske befolkning androg 4050 personer.

I februar 1849 ændredes styreformen i Mosaisk Troessamfund således, at dette nu bestyredes af 7 *Repræsentanter*, som skulle vælges frit af samfundets medlemmer.

Abraham Wolff og de fleste af hans efterfølgere som overrabbinere bestræbte sig flittigt på at fremme integrationsbestræbelserne, men måtte opleve, at en følge af religionsfriheden var, at mange meldte sig ud. I de første år efter Grundlovens gennemførelse herskede der lidt usikkerhed om, hvorledes fremgangsmåden skulle være, når personer ønskede at melde sig ud af Mosaisk Trossamfund. I anledning af en konkret sag traf man en principiel afgørelse om dette. I sommeren 1857 meddelte kasketmager *A. Koppel*, at han var blevet afkrævet et bidrag til Mosaisk Troessamfund, som han ikke ville betale med den begrundelse, *at jeg ikke vilde henhøre til den jødiske Menighed*. Repræsentanterne havde da forlangt en erklæring af ham om, at han i så fald aldrig ville gøre krav på understøttelse fra menigheden eller forlange at blive begravet på dens begravelsesplads. Det havde han nægtet at underskrive, fordi han *aldrig er indtraadt i menigheden*. Som baggrund forklarede han, at han ganske vist var født i Århus af jødiske forældre, som *behandlede* ham efter jødedommens forskrifter, men som 8-årig flyttede han til Vejle. Han oplyser ikke, om forældrene flyttede, eller om han blev anbragt hos andre, men meddeler, at der ikke var synagoge der, at han blev sat i en kristen skole, blev undervist i kristendom, *som jeg fandt mig mere tiltalt af end af Jødedommen*. Han blev dog ikke døbt, men heller ikke jødisk konfirmeret, før han som 26-årig giftede sig. Hans hustru var kristen, og de opdrog børnene kristent. Siden 1836 havde han boet i København, men aldrig indfundet sig i synagogen eller beskæftiget sig med den jødiske menigheds anliggender, ligesom han mente, at han heller ikke var *blevet behandlet som Medlem af det jødiske Samfund*. I 1856 var han for første gang blevet afkrævet bidrag til Mosaisk Troessamfund. Han havde klaget, men alligevel betalt for at få fred. Han hævdede, at kravet om bidrag simpelthen var *ulovligt*. Hvad dette angik, ville han behandles som et *Medlem af den danske Folkekirke*, eller yde det bidrag til skolevæsenet, som de mennesker skulle, der stod udenfor trossamfund if. Grundlovens § 82.² Som udøbt var Koppel naturligvis ikke medlem af folkekirken. Repræsentantskabet kunne i øvrigt oplyse, at hans religiøse tilbøjeligheder var temmelig vaklende.³

2) A. Koppel til Københavns Magistrat 24/8 1857, RA, Kultusministeriet, 1. kontor, Journalsag J 1488/1857.

3) Han havde således sagt til dem, at han ikke længere ville tilhøre Mosaisk Troessamfund, men *vilde gaae alle Religioner igjennem for at finde den virkelig saliggjørende, at han havde begyndt med Mormonismen etc. etc.* Han havde dog ikke vedlagt nogen attest om, at han var blevet optaget hos mormonerne, Repræsentantskabet til Københavns Magistrat 17/9 1857, RA, MTA nr. 134, Indgaaede sager, E 598.

Sagen udløste korrespondance mellem Repræsentanterne, Københavns Magistrat, Kultusministeriet og Indenrigsministeriet, og den bragte klarhed over begreberne *den jødiske menighed*, *det jødiske samfund*, jøders rettigheder og pligter, deres stilling i forhold til Grundloven, bidragene til Mosaisk Troessamfund mv. Repræsentanterne gjorde gældende, at if. anordningen af 29/3 1814 var enhver jøde, der var bosat i København, uden videre medlem af trossamfundet, uden at der var tale om en særlig optagelse. Medlemsskabet opførte først, når den pågældende direkte meldte sig ud. Dvs at enhver jøde var forpligtet til at betale det årlige bidrag til trossamfundet, som dettes taksationsudvalg bestemte. Trossamfundet var nemlig forpligtet til at forsørge de jøder, som havde hjælp behov. De indkomne bidrag havde således ikke udelukkende *kirkelig Character*, men også sociale, idet de blev brugt til nødhjælp og aflønning af de personer, som beskæftigede sig med dette arbejde. Repræsentanterne nævnte endvidere, at man lige siden vedtagelsen af Grundlovens § 82 – *Ingen er pligtige til at yde personlige Bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen; dog skal Enhver, der ikke godtgjør at være Medlem af et i Landet anerkjendt Troessamfund svare de til Folkekirken personlige Afgifter* – har diskuteret, om en jøde kunne unddrage sig at betale bidrag til trossamfundet ved blot at meddele, at han udmeldte sig. Repræsentanterne tolkede paragraffen sådan, at den pågældende i givet fald skulle godtgøre, at han havde indmeldt sig i et andet trossamfund. Desuden ønskede de, at udmeldelser blev sat i system således, at det klart fremgik, at den udmeldende fraskrev sig al bistand fra trossamfundet for fremtiden. Der burde altså udformes en officiel tekst til en udmeldelseserklæring, som den pågældende skulle underskrive.⁴ Kultusministeriet afgjorde, 1) at man ikke kan forlange, at den jøde, der melder sig ud af trossamfundet, skal opgive til hvilket andet religiøst samfund, han vil tilslutte sig, 2) at man alene kan kræve, at udmeldelsen formuleres i en tilstrækkelig bindende form, hvorved han frasiger sig al *religieus og communal Forbindelse* med trossamfundet, således at han mister alle de rettigheder, som medlemmer har 3) at han fra udtrædelsesdagen ikke længere kan afkræves bidrag til trossamfundet, og 4) at udmeldelsen skal meldes til magistraten, som derefter beslutter, hvilket beløb, han skal betale til skolevæsenet, if. Grundlovens § 82.⁵ Den for-

4) RA, smst.

5) Kultusministeriet til Københavns Magistrat 16/1 1858, RA, Kultusministeriet, 1. Kontor, Journalsag J 1488/1857, koncept. Indenrigsministeriet, som Kultusministeriet havde anmodet om udtalelse, gav ministeriet ret i dette, til Kultusministeriet 11/1 1858, smst.

mular, som nu blev udformet til underskrift af Koppel, blev anvendt for fremtiden ved udmeldelser af Mosaisk Troessamfund:

Undertegnede Kaskjetmager A. Koppel declarerer herved, at jeg udtræder af det mosaiske Troessamfund og frasiger mig al saavel religious som communal Forbindelse med det, ligesom jeg ogsaa herved giver Afkald paa alle de Rettigheder og Goder, som jeg som Medlem af Samfundet vilde have været i Besiddelse af i de nævnte Henseender. Til Bekræftelse har jeg forsynet denne Erklæring med min Underskrift, Kjøbenhavn den..⁶

Denne sags afgørelse blev af principiel betydning, således at man i fremtiden kunne henvise til denne. Det skete fx et par år senere, da manufakturhandler *Julius Lublin* på samme vis klagede over det bidrag, han var blevet afkrævet. Han havde aldrig indmeldt sig i Mosaisk Troessamfund, skrev han, men også her kunne Repræsentanterne henvise til, at alle i København bosatte jøder "automatisk" var medlemmer af trossamfundet. Det beroede overhovedet ikke på nogen jødes *Forgodtbefindende*, om han ville tilhøre det, medmindre han altså udmeldte sig. Det gjorde Lublin derpå, men skulle naturligvis betale bidraget indtil udtrædelsestidspunktet. Repræsentantskabet kunne i øvrigt ikke skjule en stærk irritation over hans adfærd. Han havde spurgt, hvordan han skulle bære sig ad med at udmelde sig, men Repræsentantskabet havde barsk svaret, at de ikke var *pligtig til at være hans juridiske Raadgiver*. Men hvis han udmeldte sig, skulle det være dem *kært* at slette ham af medlemslisterne! Københavns Magistrat gav Repræsentanterne ret i deres afgørelse, men undlod ikke at give dem en næse både for en alt for langsommelig sagsbehandling og for deres uvilje til at oplyse Lublin om fremgangsmåden ved udmeldelse. Som *Autoritet* kunne de ikke tillade sig at lade forespørgsler være ubesvarede, dikterede magistraten dem.⁷

I de følgende år indløb talrige udmeldelser. En hel del kristne blev også optaget i trossamfundet som regel i forbindelse med indgåelse af ægteskaber med jødiske mænd eller kvinder, men denne tilgang kunne ikke opveje afgang.

6) Repræsentanterne til A. Koppel 4/2 1858, RA, MTA nr. 134, Indgåede sager, E 598.

2. Kateketembedet

Inden vi tager fat på fremstillingen af en række specielle temaer, skal der gives en oversigtsagtig beskrivelse af nogle forhold, som både direkte og indirekte kom til at spille en rolle for holdet mellem folkekirken og dens medlemmer og Mosaisk Troessamfund og dets medlemmer i denne periode.

I min *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*, 2005, har jeg beskrevet oprettelsen af kateketembedet i 1817, kravene til ansøgeres faglige kunnen, embedets opgaver, forbindelsen mellem dette embede og overrabbinerembedet, samt besættelsen af de første embeder.⁸

Man havde tænkt sig, at der skulle ansættes 4 kateketer i provinsen foruden en, som varetog embedet i København og på Sjælland. Men planen blev aldrig rigtigt gennemført, og både Wolff og de mere ansvarsbevidste i menighederne var ganske klar over dette. Fra 1830'erne til 1850'erne indsendte Wolff hen ved 10 udtalelser og betænkninger om sagen til Kultusministeriet. I en særlig omfattende betænkning fra 1859 beskæftigede han sig både med strukturproblemerne, dvs. de mosaiske menigheds betjening af kateketer, og med disse mænds teologiske kvalifikationer. Han havde gennemlæst de udbedte udtalelser fra alle de mosaiske menigheder i landet og kunne konkludere, at der var tale om store forsømmelser og mangler på begge områder og understregede, hvor vigtigt, det var, at menighederne nu blev forsynet med dygtige mænd, som både kunne indvirke på ungdommen og *bringe liv i de hensygnende kirkelige Tilstande*. De økonomiske byrder var helt ulige fordelt på jøderne i de forskellige landsdele, ligesom de lokale ønsker om kateketer ikke var lige stærke alle steder. Dette hang til dels sammen med, at kateketerne var dår-

7) Julius Lublin til Repræsentantskabet 13/12 1865 og 31/1 1866. Repræsentantskabet til Lublin 13/12 1865, koncept. Københavns Magistrat til Repræsentantskabet 29/12 1865, 27/2 1866 og 3/3 1866. Repræsentantskabet til Abr. Wolff 15/2 1866, koncept., RA, MTA, nr. 145, Indgåede sager, F 147. Allerede i 1853 havde der været en udmeldelsessag i Aalborg, hvor Ludvig Hartvigsohn nægtede at betale, fordi *jeg hverken har Fornoiselsen at kjende et mosaisk Samfund og endnu mindre det mosaiske Samfunds Statuter her i Staden...og at jeg ikke agter at indtræde i nævnte ærede Samfund*, Ludvig Hartvigsohn til S.A. Jacobsen, Repræsentant for Mosaisk Troessamfund, Aalborg 10/12 1852. Sammen med ham nægtede købmand M. Cohn at betale med samme begrundelse. Allerede her afgjorde Kultusministeriet sagen på ovennævnte måde. Sagens akter i RA, Kultusmin. 1. kontor, Journalsag E 306/1853.

8) *Frie jøder?* 65-105.

ligt uddannede, tog ikke deres arbejde særligt alvorligt, og dette medførte igen, at menighederne ikke havde agtelse for dem. Fx drev den fynske kateket samtidig en boghandel, hvor han i øvrigt til stor forargelse holdt åbent om sabbaten. Sådan opførte kateketen i Fredericia sig ganske vist ikke, men han havde alligevel vakt forargelse, hvilket havde fremkaldt *uhyggelige Scener*. Selvom Wolff opfordrede til det, bad kateketerne ham ikke om hjælp og støtte, så de kunne kvalificere sig bedre. Hvad kunne man gøre? Wolff foreslog her det, som han tidligere havde nævnt for Kultusministeriet, at man skulle imødekomme den *religiøse Trang*, som virkelig fandtes i nogle af provinsbyerne. De steder, hvor der ikke var blevet udtrykt en sådan, skulle man kort fortalt lade sejle deres egen sø. Konkret skulle det udmøntes i dette, at religionslæreren i de større byer skulle udnævnes til *Præst eller Kateket*. Han skulle lønnes af byens menighed og af de nærmestboende jøder. Fx skulle religionslæreren i Aalborg udnævnes til *Præst eller Kateket*, og han skulle betjene jøderne i Aalborg og Viborg stifter og have en fast gage på 400 rigsdaler af Aalborg menighed. Wolff var lidt i tvivl, om den pågældendes titel skulle være kateket eller præst, men endte med at mene, at det ville være bedst for fremtiden at kalde ham præst. Den nævnte gage samt biindtægter for undervisning i hebraisk, religion, tysk o.a. ville give ham et anstændigt udkomme. De enkelte jøder i de to stifter skulle desuden pålægges et årligt bidrag eller honorere ham, når de benyttede ham. Inden en sådan præst udnævntes, skulle han dog have erhvervet sig dansk indfødsret og have underkastet sig en prøve hos Wolff, – *naturligvis*, tilføjede Wolff ved dette forslag. Til menigheden i Randers skulle slutte sig jøderne i Hobro, Grenå, Ebeltoft, Mariager. Wolff fortsatte på denne vis med at opstille en struktur for alle de større provinsbyer og landsdele – Horsens, Fredericia, Fyn, Lolland-Falster – og hvad Sjælland angik, foreslog han, at man bevarede status quo, dvs. at jøder på Sjælland skulle betjenes af embedet i København. Hvis forholdene blev ordnet sådan, ville man *bedst naa Maalet*, og efter Wolffs kendskab til de mange menigheder på en måde, som ville tilfredsstille dem, staten ville slippe for at opkræve den hidtidige upopulære skat af jøderne, og de, som skulle betale for de enkelte ydelser, ville ikke kunne beklage sig. Foruden denne plan for en ny struktur beskæftigede Wolff sig med to andre punkter: Ligesom tilfældet var med biskopperne i folkekirken, foreslog han, at overrabbineren hvert andet år foretog en *Visitationsreise for at inspicere Læreren og Menighederne*. Derved ville der – bortset fra det direkte kendskab, han her kunne erhverve til de lokale jødiske forhold – gives ham mulighed for *at vække det religiøse Liv og oplive Samfundsanden*. Udgifterne til en sådan visitatsrejse ville ikke blive store, bemærkede han, for opholdet i de enkelte byer ville de lokale menigheder *vistnok gerne be-*

tale. Dette indtryk havde han fået på den rundrejse, som han havde gennemført i landet, hvor de rundt omkring havde sagt ham, at de fandt hans besøg *yderst nødvendigt og heldbringende*. I betænkningen gik han desuden nærmere ind på de nævnte kateketers, præsters, teologiske uddannelse. Dette skal vi se på i det følgende afsnit.⁹

Efter at Kultusministeriet havde anmodet Wolff om at foretage endnu en rejse rundt til de vigtigste menigheder i landet (1864-1865), som igen indsendte deres betænkninger – med undtagelse af Fredericia, som ikke havde svaret trods Wolffs gentagne møder med menighedens Repræsentanter – kunne han endelig i 1866 indlevere endnu en redegørelse med forslag til ministeriet. Han fastholdt den oprindelige plan, og at de, som skulle beskikkes til præster, skulle eksamineres af Wolff alene, og han foreslog nu konkret, at man udnævnte religionslærerne David Salomon Mielziner i Aalborg, Wreschner i Randers og Levin Moses Wallach i Faaborg til *Præster*. De havde udført deres arbejde til menighedernes store tilfredshed, der var ikke i hele landet en jødisk dansk teolog, som var kvalificeret til disse embeder, og der ville gå mange år, inden en sådan ville blive uddannet. Derfor mente Wolff, at de tre mænd *undtagelsesvis* skulle fritages for at underkaste sig en prøve, og han overlod det til ministeriet at afgøre, om de to sidstnævnte først skulle erhverve sig dansk indfødsret. Men det måtte være en selvfølge, at de stod under Wolffs *Kontrol*, og at de *ikke* kunne få bemyndigelse til at tage Schæchtereksamen, at tage sig af *Chaliza* (Leviratægteskabssager), *Get* (skilsmisser), synagogeindvielser o. lign. De skulle selv være ansvarlige for deres ministerielle handlinger, og udredelsen af et eventuelt statstilskud til deres gager ville Wolff overlade til ministeriet at afgøre. Kongen anerkendte derpå Mielziner, Wreschner og Wallach som præster efter Kultusministeriets *Forestilling*. Man rettede sig således efter Wolffs forslag, dog havde der været et problem for ministeriet, idet det mente, at staten if. Grundloven ikke kunne gribe ind i et fra folkekirken afvigende trossamfunds interne anliggender. Dette havde man dog løst på den måde, at man mente det ville være korrekt *ad administrativ Vej* at gennemføre denne ordning, som de pågældende menigheder selv havde ansøgt om, således at de handlinger, som de tre præster udførte, fik borgerlig gyldighed.¹⁰ Om Mielziener oplystes det, at han, som kom fra Tyskland, havde virket som religionslærer i Aalborg siden 1851, at han ganske vist aldrig havde gået på et jødisk gymnasium eller højere uddannelsesanstalt, men at han alligevel if. Wolff ikke var uden dannelse, at han havde bestået den daværende kateketprø-

9) Abraham Wolff til Kultusministeriet 1/7 1859, RA, 1. Kontor, Journal-sag D 991/1859. Vedlagt er omfattende betænkninger fra menighederne i Randers og Odense.

ve, var eksamineret af Wolff og af to agtede medlemmer. Yderligere fik Mielziner lov til at fortsætte som schæchter. Vi skal senere se nærmere på det gamle problem om jøders edsaflæggelse (se s. 211). I den ed, som Mielziner, Wallach og Wreschner aflagde for nu at kunne indtræde i deres præsteembede, svor de på at rette sig efter dansk lovgivning i almindelighed og i særdeleshed mht. den borgerlige side af virksomheden: *Dette sværger jeg, saasandt hjælpe mig Gud!*¹¹

I København var forholdene anderledes. Her havde *Esaias Levison* siddet i kateketembedet siden 1824.¹² Indtil videre holdt man dette embede udenfor reorganiseringsplanerne, men jo ældre både overrabbiner Wolff og kateket Levison blev, jo mere magtpåliggende blev det for Repræsentantskabet at tænke på ændringer. Man kom da på den tanke, at Wolff skulle aflastes på den måde, at man ville ansætte en andenrabbiner, en hjælpepræst, og i dette embede skulle det hidtidige kateketembede indlemmes. Et udvalg udformede planen (1877, se s. 32), og man gjorde det på en eller anden måde klart for Levison, at det ville være en fornuftig handling, dersom han trak sig tilbage fra kateketembedet. *Esaias Levison* havde ikke selv taget initiativ til at gå af, men han havde fuld forståelse for, at Repræsentantskabet ønskede, *at yngre Kræfter skulle finde Anvendelse i Kateketembedet, og altsaa at jeg skal trække mig tilbage fra dette Embede, som jeg har beklædt i over 50 Aar.* Efter hans indgivne afskedsansøgning bevilgede kongen ham da afskeden (11/2 1879) til fratrædelse ved månedens udgang. Dermed ophørte også dette kateketembede.¹³

3. Den jødisk-teologiske uddannelse

I forbindelse med overvejelserne om en ny struktur for kateketerne i landet (se ovenfor s. 17) kom Wolff flere gange ind på dette embedes

10) A. Wolff til Kultusministeriet 5/6 1866, RA, Kultusministeriet, 1. Kontor, Journalsag D 991/1852. Der findes også de mange bilag og aktstykker vedr. menighederne i de nævnte byer. Kongens anerkendelse af Mielziner, 6/4 1867, RA, Kultusmin. 1. Kontor, *Forestillinger* 1867, nr. 26. Om Mielziners tidligere ansættelse som kateket, i: RA, Kultusmin. 1. Kontor, Journalsag E 1053/1853; om hans embede som schæchter, smst. E 276/1853.

11) Smst. Kongens anerkendelse af Levin Moses Wallach som jødisk præst for Faaborg, d. 30/7 1867, smst. nr. 65. Kongens anerkendelse af Wreschner for Randers, 1/2 1868, RA, smst., *Forestillinger* 1868, nr.10.

12) Martin Schwarz Lausten: *Frie jøder?* 2004, 87-97.

13) *Esaias Levison* til Repræsentantskabet 18/6 1877 og 29/1 1879 og andre aktstykker vedr. hans afgang fra embedet, i: RA, MTA nr. 160, journalsag F 1538.

indhold, idet han udtalte sig særdeles kritisk om de hidtidige kateketer og menighedernes forhold til dem. Lige fra begyndelsen i 1817 svarede kateketerne slet ikke til det *hellige Øjemed*, som man havde tilsigtet. De to, som blev ansat på Fyn og i Jylland, var slet ikke videnskabeligt dannede. De kendte ikke noget til bibelsk eksegesi, retorik, katekese eller pædagogik, var ikke i besiddelse af elementær viden om dogmatik og det talmudiske studium. Derfor var de prøver, som de afholdt for konfirmanderne derefter, de blev ikke højtideligt indsat og kom slet ikke til at stå i et åndeligt forhold til deres menighed. Men det er nu nødvendigt at få personer i de embeder, som ved deres ords kraft og hele personlighed forstår at vinde alle for deres stræben eller i det mindste at opvække hengivenhed for det kald, de udøver. Der var ganske vist rundt omkring i landet enkelte lærde jøder, som holdt opbyggelige foredrag om sabbaten. De overgik disse kateketer, og de stod på samme niveau som deres kristne medborgere, medens de taler, som kateketerne ved enkelte lejligheder holdt, kun var lidet tiltrækkende for tilhørerne. Wolff erkender dog, at de ikke kunne præstere andet, fordi de ikke havde kundskaberne til det. Man kunne have håbet, at de med tiden ville dygtiggøre sig indenfor det homiletiske, men der var intet tryk på dansk og meget lidt på tysk, som de kunne anvende, og deres løn var sådan, at de ikke kunne anskaffe sig litteratur. Deres vigtigste funktion var forberedelse til konfirmation, men den var ikke tilfredsstillende. Her skal man nemlig ikke nøjes med at få svar på nogle intetsigende spørgsmål, men man skal stræbe efter at give en fuldstændig vejledning i religionen, man skal hellige de unges sind og tænkemåde. Det er ikke noget, som man kan klare på ganske få dage, så meget mindre som de fleste børn slet ikke har fået nogen israelitisk religionsundervisning forinden. Wolff oplyser, at han selv bruger 6 måneder på denne undervisning. Da jøderne var mindre bibelske end tidligere, mere ligeglade med religionen og ukirkelige, og da kateketerne svigtede denne konfirmationsundervisning, så kunne der heller ikke opbygges en åndelig og hjertelig forbindelse mellem kateket og menighed. Wolff underbygger dette ved at omtale sørgelige erfaringer, som både Mannheimer, som han ellers roser, og Levison havde gjort ved konfirmationsprøver ude på Sjælland. Han erkender, at man under de nuværende forhold ikke kan forvente, at mange af de 2000 mandlige jøder vil give sig i kast med et jødisk teologisk studium, da der kun er ganske få embeder, som giver indehaveren et rimeligt udkomme. Et lyspunkt har dog oprettelsen af understøttelsesselskabet (se s. 23) været, men der vil gå flere år, inden nogle unge mænd kan uddannes gennem dette selskab. Dertil kommer, at det ikke uden videre er en fordel, når det teologiske studium bliver et *Brødstudium*, for så er det vanskeligt at under-

søge, om den pågældende person har fået *et virkelig indre Kald* til det gejstlige embede.¹⁴

Overrabbiner Abraham Wolff stod ikke ene med sit ønske om at højne den teologiske kvalitet hos de mænd, som ønskede at blive jødiske gejstlige, dvs. kateketerne eller præster. J.W. Heyman, H.S. Fridericia og D. Dessau havde sammenkaldt en gruppe af menigheden og forelagt det spørgsmål, *om det ikke maatte ansees ønskeligt og rigtigt for vor Menighed, i tide at være betænkt paa at forskaffe unge Mennesker blandt vore Landsmænd, som dertil maatte føle Kald, Leilighed til i Udlandet at studere den jødiske Theologie for derved at giøre sig skikkede til engang i Tiden at kunne overtage et geistligt Embede her i Landet.* Det blev med stort flertal besvaret bekræftende, og man nedsatte et udvalg, bestående af de tre nævnte mænd, som kunne udarbejde forslag om måden, hvorpå dette kunne realiseres og om anskaffelsen af de nødvendige midler. 3 skulle vælges af forsamlingen, og 2 bad man Repræsentanterne udpege. Dette blev positivt besvaret af Repræsentantskabet.¹⁵ Resultatet blev oprettelsen af *Det jødisk-theologiske Understøttelses-Selskab for Danske*, hvis formål if. lovenes § 1 var *at opmuntre unge Jøder fra Kongeriget Danmark til at lægge sig efter det jødisk-theologiske Studium og sætte dem i stand til at erhverve sig de fornødne Kundskaber til i Tiden at kunne ansættes her i Landet som Præster, Catecheter eller Lærere.* Man forestillede sig en uddannelse i to tempi. Først skulle den pågældende dreng erhverve de nødvendige forkundskaber herhjemme, og derefter skulle han studere den jødiske teologi ved et af udlandets jødiske seminarier. For at være kvalificeret til de indledende studier skulle han være mindst 11 år, have gode evner, være i besiddelse af de almindelige skolekundskaber samt være i stand til at læse hebraisk flydende samt at kunne oversætte de første 10 kapitler af 1. Mosebog fra hebraisk til dansk. Dersom han ville gå videre til udenlandske studier og understøttes af selskabet, skulle han desuden have *en god moralsk Charakter*, have bestået *examen artium og philosophicum* med mindst anden karakter. Desuden skulle han bestå en prøve, som kunne godtgøre, at han var i besiddelse af de forkundskaber, som var nødvendige til studiet i udlandet. Kravene til denne prøve var 1) at kunne oversætte og grammatikalsk analysere de fem Mosebøger, profeterne og Davids salmer, 2) have færdighed i én traktat af Tal-

14) A.A. Wolff til Kultusministeriet, 1/7 1859, RA, Kultusministeriet, 1. Kontor, Journalsag D nr. 991/1859.

15) Fridericia, Heymann og Simonsen til Repræsentanterne 4/1 1856; Repræsentanternes svar (koncept) 10/1 1856, RA, MTA, Indgåede sager, nr. 134, E 536.

mud, 3) være velbevandret i det jødiske folks historie og 4) have kendskab til den eftertalmudiske jødiske litteraturhistorie. Bedømmelsesudvalget til denne prøve skulle bestå af to mænd, som selskabets bestyrelse valgte samt af menighedens præst (overrabbineren) som udvalgets formand. I den tid, den unge mand modtog understøttelse af selskabet, var han undergivet selskabets kontrol og skulle rette sig efter dets bestemmelser. Dersom han undlod dette eller udviste manglende flid og god opførsel, ville han miste understøttelsen. Den økonomiske støtte til ophold ved et jødisk seminarium i udlandet blev givet for et år ad gangen, men kunne som regel oppebæres i 4 år. Den unge mand skulle dog én gang om året gennem udtalelser fra sine lærere godtgøre, at han anvendte sin tid på rette vis, og at der ikke var noget at udsætte på hans forhold.¹⁶

En protokol eller et arkiv fra dette understøttelsesselskab synes ikke bevaret, men i hvert fald understøttede de, med Repræsentantskabets anbefaling, i de første år en mosaisk student, *Julius Heckscher*, som tog på studierejse til det jødiske seminar i Breslau.¹⁷

En konkret sag udløste en større debat om kravene til kateketernes teologiske kvalifikationer.

Sigismund Berendt (f.18/9 1845) fik allerede som 11-årig tilsagn fra *Jødisk-theologisk Understøttelsesselskab for Danske* om, at selskabet ville støtte hans planlagte studium af jødisk teologi. I nogle år gik han derfor til undervisning i Talmud og hebraisk hos den jødiske religionsskoles overlærer dr. Mielziner samtidig med, at han var elev i skolen Det Westenske Institut. Efter at han havde taget examen artium og den filosofiske prøve, indstillede han sig til det ovennævnte selskabs prøve i hebraisk, Talmud, det jødiske folks historie og litteraturhistorie og rejste derefter til det jødiske seminarium i Paris for at studere og erhverve rabbinerdiplomet. Men da den fransk-tyske krig brød ud, lukkede seminariet og han vendte tilbage til København. Her lovede Abraham Wolff at tildele ham rabbinerdiplom efter to års undervisning. Nu havde Wolff erklæret, at det var højst tvivlsomt, om han kunne opfylde det løfte. Berendt opgav derfor og besluttede

16) Selskabets bestyrelse valgtes for 5 år ad gangen. Medlemmerne af selskabet betalte et bestemt beløb årligt, kvinder kunne optages som medlemmer, *men uden Ret til at møde og stemme paa Generalforsamlingen* (§ 12). Videre blev truffet bestemmelser om generalforsamling, stemmeafgivning, arkiv og protokol mv., *Love for det jødisk-theologisk Understøttelses-Selskab for Danske, vedtagne paa Generalforsamlingen d. 9. September 1856*, Kjøbenhavn u. å. Selskabets protokol og arkiv findes ikke i Mosaisk Troesamfunds arkiv i Rigsarkivet.

17) Understøttelsesselskabet til Repræsentanterne 14/6 1859, RA, MTA nr. 138, E 841/1859.

foreløbig at opgive håbet om at erhverve rabbinerdiplomet. I stedet for ønskede han at indstille sig til kateketeksamen, og han ansøgte derfor Kultusministeriet om at udpege en eksamenskommission, som kunne eksaminere ham, så han efter bestået eksamen kunne komme i betragtning, når der blev et kateketembede ledigt i landet.¹⁸

Da Berendt var vendt tilbage fra Paris til København, havde Wolff lovet at hjælpe ham med studierne ved dagligt at læse med ham, udlåne ham bøger osv. Fra Paris fik Wolff oplyst kravene, og han spurgte dem, om de måske ville eksaminere Berendt, efter at han havde undervist ham. Han oplyste, at han stod helt alene om det teologiske rabbinerstudium, som han nu skulle hjælpe Berendt med, og at han næppe kunne finde to mænd, som sammen med ham kunne udgøre en eksamenskommission. Interessant nok oplyser Wolff også, at han ganske vist nyder almindelig tillid i København, men fra visse sider oplever han dog også *miskendelse* og *mistænkeliggørelse*. Desuden ville det være bedst for Berendts fremtidige karriere, dersom han blev eksamineret og modtog vidnesbyrd fra et sådant kollegium som det parisiske i stedet for af Wolff. Beskedent tilføjede han, at han jo blot var en ringe rabbiner i et fjerntliggende lille land. Til Wolffs store sorg viste Berendt sig imidlertid at have mistet lysten til studier. Han læste for lidt og var uinteresseret. Til gengæld undlod Wolff ikke over for bestyrelsen at rose højt hans medstuderende, David Simonson.¹⁹

Berendts ansøgning om at måtte aflægge den gamle kateketeksamen blev sendt til Kultusministeriet fra understøttelsesselskabets bestyrelse, som med en række argumenter bad ministeriet efterkomme ansøgningen. Effektfuldt slog de på, at her var en mulighed for at få en ansat ved menigheden, som beherskede det danske sprog, de nævnte, at de allerede havde bekostet ikke mindre end 6000 Rdl på Berendts uddannelse, at de to gejstlige – Wolff og kateket Levison – nu havde opnået en høj alder, og at Berendt vel som kateket kunne studere videre og således *kunne tilegne sig de endnu manglende Kundskaber, som maatte behøves for at beklæde en Rabbiners Post*. Men de lagde ikke skjul på, at de var klar over, at ansøgningen ville støde på modstand fra overrabbiner Wolff. De bad ministeriet vise sig imødekommende, selvom Wolff *skulde vise sig mindre gunstigt stemt for, ja maaskee endog ligefrem fraraade eller modsætte sig Afholdelsen af en saadan Examen*.²⁰

18) Sigmund Berendt til Kultusministeriet, 31/1 1873, eksamenspapirerne vedlagt, RA, smst.

19) A.A. Wolff til bestyrelsen for understøttelsesselskabet 6/1 1872 og 1/1 1873, RA, smst. Ved sidstnævnte er vedlagt en samtidig afskrift af Wolffs brev (6/8 1872) til direktøren for det jødiske seminarium i Paris.

Overrabbiner Abraham Wolffs reaktion var voldsom. Det svar, som han på ministeriets opfordring sendte dette sammen med de ovennævnte ansøgninger, fylder ikke færre en 7 tætskrevne sider i foliostørrelse. Han slog straks fast, at bestyrelsens formodning om hans afvisning, var ganske rigtig. I de stærkeste vendinger og med en lang række argumenter og oplysninger om Sigmunds Berendts personlige forhold frarådede han afholdelsen af en sådan kateketeksamen: 1) Det var *en Uting*, 2) reskripterne fra 1817 var forældede, og 3) en sådan eksamen ville have de uheldigste følger for det israelitiske samfund i Danmark og især for menigheden i København.

Hvad det første angår, oplyste han, at en særlig kateketeksamen ikke havde hjemmel hverken i folkekirken eller i *den jødiske Kirke*. I folkekirken var kateketer mænd, som havde taget cand.theol.-eksamen, men endnu ikke fået præsteembede, men i jødedommen havde man aldrig haft en særlig kateketeksamen. Dette gav Wolff anledning til en udførlig fremstilling af, hvorledes rabbinere blev udnævnt. Efter årelange studier kunne en rabbiner tildele en dygtig elev, som også førte et uangribeligt moralsk liv, titlen *Morenn*, som opfattes blandt Jøderne *ensbetydende med Dr. theol.* Han havde ret til at besvare religiøse spørgsmål, holde skole ved synagogen, deltage i retssager, og en menighed kunne vælge ham til *Præst*. Menigheder i store byer krævede dog, at han skulle have fået tildelt *Morenntitlen* af tre forskellige rabbinere, og det var normalt, at regenten beskikkede ham som rabbiner. Wolff brugte sin egen karriere i Hessen som belysende eksempel og nævnte, hvorledes han selv havde eksamineret dr. L. Seligmann, som blev præst i Stockholm og dr. Mielziner, som på Wolffs udtalelse blev rabbiner ved en af de største menigheder i New York. Han henviste også til de jødiske seminarier i Breslau og i Paris, hvor jødiske mænd efter at have gennemgået et 7-årig kursus tog rabbinekseksamen. Han konkluderede, at det således fremgik, at en kateketeksamen var aldeles ukendt i jødedommen.

Mht. de kgl. reskripter om kateketer fra året 1817 angår, forklarer Wolff, at de må betragtes som en *Nødhjælp*, som man vedtog, efter at 29/3 1814 anordningen var indført, og man havde forlangt en religionsprøve af de unge jøder. Han drister sig her til at mene, at anordningen (*Frihedsbrevet*) ganske vist indeholdt meget godt, men adskillige af dens paragraffer var dog mangelfulde, *især de, der vedrører selve det Religiøse*. Det skyldes, at man ikke havde tilstrækkeligt kendskab til de virkelige forhold i de jødiske samfund, og de mænd, som blev ansat til at undervise, var ukyndige i både dogmatik, etik

20) Bestyrelsen for det jødisk-theologisk Understøttelsesselskab til Kultusministeriet, 1/2 1873, RA, smst.

og psykologi. Dertil kom, at det udvalg, som prøvede dem, også var uden videnskabelig dannelse, dog med undtagelse af professor Hornemann. En uheldig følge var, at de efter gennemførelsen af denne kateketeksamen troede, at de var kvalificeret til at blive præster. To af dem søgte det overrabbinerembede, som Wolff i sin tid blev udnævnt til.

Under uddybningen af pkt. 3 gennemgår Wolff særdeles detaljeret det hidtidige forløb af Sigismund Berendts karriere. Der er kun et enkelt jødisk gejstligt embede i Danmark, som giver indehaveren en tilstrækkelig gage, så han kan hellige sig embedet og studierne. Derfor glædede det både Wolff og det nævnte selskab, da Sigismund Berendt viste interesse for jødiske teologiske studier, og man havde de største forventninger til ham. Wolff havde allerede bemærket, at han ikke arbejdede selvstændigt, men blot gengav ordene fra lærebøgerne, men ved prøven, som han skulle aflægge før studierejsen til Paris, havde Wolff imidlertid anlagt en lempelig linje, da han håbede, at Berendts studiemæssige interesser ville vokse, når han ved seminariet traf andre teologistuderende. Undervejs klagede seminariets direktør dog over hans manglende flid, men efter hjemkomsten lovede Wolff bestyrelsen at undervise ham i et par år, forudsat at han udviste flid osv. Wolff beskriver indgående, hvorledes han læste med ham 2-3 timer dagligt, gav ham kommentarer og håndbøger, opfordrede ham til at følge forelæsninger i teologi og filosofi på universitetet, men efter et halvt års tid mærkede han, at Berendt savnede det indre kald og viste stadig større ulyst til studierne. Da en post ved Midrashhuset blev ledig, anbefalede Wolff ham, efter at Berendt havde tryglet ham og tilmed fået ham til at tilføje ordet *fuldkommen* i anbefalingen.²¹ Wolff erkender nu, at han her udviste en *feilagtig Godmodighed*, for Berendt viste sig stadig mere skødesløs, uvidende og doven. Han gav sig til at undervise, agtede at gifte sig, og det endte med, at han bad selskabets bestyrelse sørge for, at han kunne gå op til en kateketeksamen.

Wolff var både vred og skuffet over, at Berendt, som var i færd med et rabbinerstudium nu ville nøjes med at blive kateket, men endnu alvorligere for ham var, at understøttelsesselskabet ganske tydeligt mente, at han ad den vej kunne rykke op til at blive *Præst* (rabbiner). De troede, at man her kunne gennemføre dette i analogi med praksis i folkekirken, men Wolff understregede, at folkekirken kateketer var uddannede teologer, og at man ikke kunne drage en sådan sammenligning. Derfor hævdede han, at det ville skade den mosaiske menig-

21) Om Midrashhuset, se Martin Schwarz Lausten: *Frie jøder?* 2005, 56-65

hed, dersom man lod Berendt gå op til en eksamen af den art, som man havde bestemt i reskripterne i 1817. Kravene til en mand, som skulle være *Præst* var nemlig langt større (se s. 33).

Wolf knytter nogle mere personlige bemærkninger til disse betragtninger over det jødiske gejstlige embede. Han erkender, at han nu er en gammel mand, men mener, at han selv har levet op til de nævnte krav. Det, som nu driver ham, er omsorgen for den jødiske menighed. Han beklager, at han har støttet understøttelsesselskabet, dersom dette nu bare har det ønske at få en ansat, som er dansk. Han regnede med, at selskabets formål var at der blev uddannet dygtige jødiske teologer, og dersom der ikke fandtes sådanne at vælge imellem, skulle tyske ansættes, og Wolff udbryder i sin skuffelse, at dersom de danske jøder agter at isolere sig, så vil de, *hvad Gud forbyde, gaa deres Undergang med Hensyn til det Religiøse i møde*. Han hævder, at understøttelsesselskabet her modarbejder sit eget formål. Dog øjner han et enkelt lysglimt, idet nogle studenter nu har lagt sig efter jødisk teologi uden om understøttelsesselskabet. Blandt dem fremhæver han David Simonsen, der er af fremragende Dygtighed.²² Wolff ville således fastholde bestemmelsen fra 1867 om, at han alene prøvede de mænd, som skulle være kateketer, og han afviste ganske, at en sådan kateket skulle kunne blive udnævnt til overrabbiner i København og dermed den åndelige leder af hele jødedommen i Danmark.

Bestyrelsen for understøttelsesselskabet kendte naturligvis Wolffs indstilling, og for at modvirke hans afvisning af deres ønske om en eksamen, indsendte de som supplement til deres første skrivelse nu en – ganske vist et par år gammel – udtalelse fra Wolff, i hvilken han erklærede, at han ville udstede rabbinerdiplom til Berendt, når denne havde studeret 2 år under hans vejledning. Videre vedlagde man en anbefaling fra Wolff fra 1872, i hvilken han udtalte, at Berendt var *fuldkommen i Besiddelse af de Kundskaber, der fordres til at beklæde en Plads som Medlem af Midrashhuset*. Desuden vedlagde de en udtalelse fra Repræsentantskabet, som erklærede, at det fandt forslaget om at nedsætte en eksamenskommission i høj grad ønskeligt, så man kunne få godtgjort, om de unge mænd, som studerede jødisk teologi, havde erhvervet de kundskaber og kvalifikationer, som blev krævet af de mænd, som ønskede at beklæde *de jødisk-gejstlige Embeder* i Danmark. Repræsentantskabet tilføjede, at det indskrænkede sig til denne bemærkning, og at det senere ville tage sagen under nærmere overvejelse, dersom det af rette vedkommende blev bedt om det.²³ Repræsentantskabet anvendt bevidst det citerede udtryk om

22) Abraham Wolff til Kultusministeriet 8/4 1873, RA, smst.

embederne og undlod at skrive hverken kateket eller rabbiner, fordi de var klar over, at dette var et af de mest kontroversielle punkter i hele sagen.

Først et halvt år efter reagerede Kultusministeriet. Holdningen var fortsat den samme som i 1817, at man skulle afholde en eksamen for de mænd, som agtede at søge kateketembede i det mosaiske troessamfund, men de ville imødekomme Wolff så meget, at de erklærede, at man kunne drøfte denne eksamens *Indretning og Omfang* samt fastholde, *at Proven ikke paa nogen Maade hjemlede Vedkommende Adgang til at beklæde selve Præsteembedet heri Staden*. Ministeriets motiv var, at man ville have kandidater rede, dersom der opstod vakancer i kateketembederne. Repræsentanterne for Mosaisk Troessamfund var enig med ministeriet og håbede, at Wolff ville opgive sin modstand, efter ministeriets tilkendegivelse. Det var bedre, at kateketerne blev eksamineret af et eksamensudvalg i stedet for *at nedlægge Afgjørelsen i en enkelt Mands Haand*. Repræsentanterne ville ikke udtale sig nærmere om de krav, man skulle stille til eksamenspensum. Det skulle drøftes nærmere med Wolff, og de foreslog ministeriet at nedsætte et udvalg, bestående af Wolff og nogle delegerede fra Repræsentantskabet. Dette udvalg skulle fremlægge et udkast om prøvens indhold og fremsætte et forslag til medlemmer af eksamenskommissionen. Wolff, hvem ministeriet havde tilsendt repræsentanternes skrivelse, kunne nu tilslutte sig forslaget om nedsættelse af et sådant udvalg til prøve af unge mænd, som ville ansøge om at komme i betragtning ved besættelse af *de mosaiske Kateket Embeder*.²⁴ Ministeriet bad derpå Repræsentanterne om at udvælge tre mænd, som sammen med Wolff kunne skrive et udkast til indholdet af prøven for de mænd, som kunne komme i betragtning ved besættelsen af *jødiske Præsteembeder her i Landet med Undtagelse af det i Kancelliplakat af 14. Oktober 1828, jfr. Allerhøjeste Resolution af 6. April 1867, omhandlede Præsteembede ved Menigheden i Kjøbenhavn*. Forsamlingen udpegede derefter J.M. Levin, J.H. Bing og D.B. Adler, som sammen med Wolff indsendte det ønskede forslag.

Forudsætning for at indstille sig til prøven var, at den pågældende havde bestået *examen artium* og filosofikum ved Københavns uni-

23) Repræsentantskabet for Mosaisk Troessamfund til bestyrelsen for det jødisk-theologisk understøttelsesselskab, 21/4 1873; Wolffs udtalelse af 8/1 1871; Wolffs anbefaling, 10/1 1872, RA, smst. I sidstnævnte er ordet *fuldkommen* tilføjet mellem linjerne på det pågældende sted.

24) Kultusministeriet til Repræsentantskabet 15/10 1873, RA, Kultusministeriet, 1. Kontor, Brevbog 1873, nr. 2645; til Abr. Wolff, 2/12 1873, smst. nr. 3061. Repræsentantskabet til Kultusministeriet 6/11 1873, RA, smst. Journalsag Æ (1876) nr. 136. Wolff til Kultusministeriet 28/12 1873, smst.